

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
081 Право (право)
за темою 4 – «Суспільство як соціальна система»

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
27.06.2024 № 22)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО
2. Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Суспільство як соціальна система. Типи соціальних систем та їх характеристика.
2. Соціальна структура суспільства та її основні компоненти. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність.
3. Соціальна структура українського суспільства та тенденції її розвитку.

Рекомендована література:

Основна

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/1_1868_64391381.pdf
3. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/28393/1/sociology_ablov.pdf
4. Пономаренко Т. Соціологія. Курс лекцій : навч. посіб. / МВС України; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Сум. філ. Суми : ФОП Цьома С.П., 2024. 303 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/21564>
5. Соціологія : підручник / М. П. Козирєв. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL: <https://cutt.ly/UwjKf80D>
6. Соціологічні та політологічні студії : підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. професора А. С. Лобанової. К. : Каравела, 2018. 520 с. URL: <https://cutt.ly/MwjKfPzW>
7. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>

Додаткова

1. Савчинський Р. Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому»? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 1. С. 46–64. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
2. Черниш Н. Соціологія сьогодні: тенденції та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 5–21. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
3. Шевченко З. В. Становлення методологічного підходу до соціальної ідентичності у феноменологічній соціології. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2019. Вип. 5–6. С. 50–65. URL: <http://multiversum.com.ua/index.php/journal>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН

України. URL: <http://www.idss.org.ua>

3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>

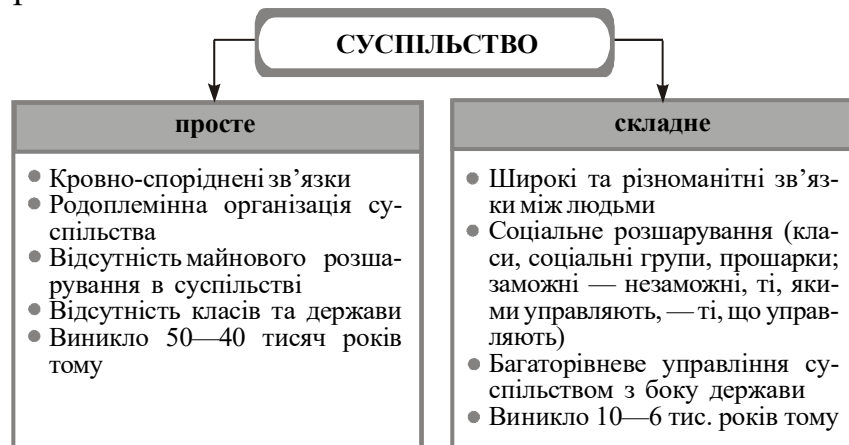
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>

5. Публікації Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/publications>

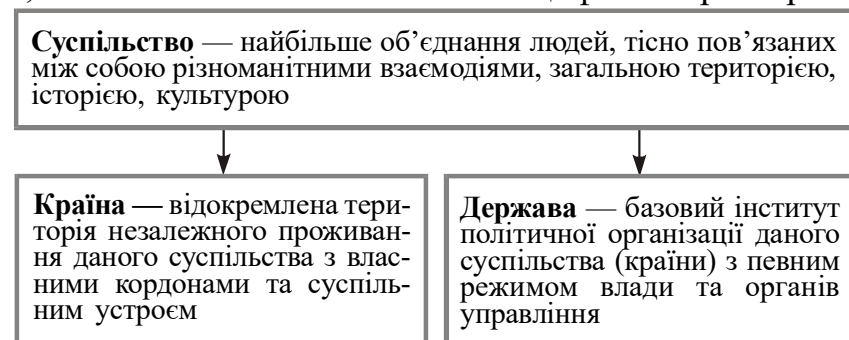
Текст лекції

1. Суспільство як соціальна система. Типи соціальних систем та їх характеристика

Наукове визначення суспільства як соціальної системи має свою історію. Але всі соціологи згодні в тому, що суспільство у своєму розвитку має два основних історичних етапи.

Крім поняття *суспільство*, виникають та використовуються поняття *держава*, *країна*. Ці поняття близькі між собою, але їх неможливо ототожнювати, оскільки вони мають і свої специфічні характеристики.

Суспільство — це складна система взаємозв'язків та взаємодій, що складаються між людьми в процесі соціального життя. Існує кілька визначень суспільства.

Першою спробою наукового визначення суспільства була концепція *О. Конта*, в якій він, проводячи аналогію походження суспільства не з організмом людини, як було раніше, а з біологічною організацією взагалі, зосереджував увагу на необхідності розглядати всі соціальні явища у зв'язку із

«загальним становищем цивілізації». Суспільство визначалося ним як сукупність окремих різнорідних елементів соціального організму.

Органістський підхід до виникнення та розвитку суспільства знаходить відображення у *Г. Спенсера* та його послідовників, які намагалися поєднати механічно-структурне та органічно-еволюційне пояснення суті суспільства. *Е. Дюркгайм* розглядав суспільство як всеохоплюючу реальність, що має самоцінність та визначає всі інші цінності. *М. Вебер* визначав суспільство як взаємодію людей, що є продуктом соціальних дій, орієнтованих на інших людей. *К. Маркс* системоутворювальним елементом суспільства вважав соціальні відносини і тому розглядав суспільство як сукупність людей, класів, соціальних груп, що історично розвиваються, як відносини між людьми, що складаються в процесі їхньої розумової діяльності. Суспільство, проголошував він, складається не з індивідів, а відображає сукупність зв'язків та відносин, що існують між індивідами. *Т. Парсонс* визначав суспільство як особливий вид соціальної системи, що досягає найвищого рівня самодостатності. Самодостатність полягає у здатності суспільства інституціонізувати певні культурні компоненти, забезпечити широкий репертуар соціальних ролей та особисту мотивацію діяння індивідів.

Існує багато інших визначень суспільства, але, аналізуючи та поєднуючи наукові підходи, можна, на наш погляд, сформулювати таке визначення суспільства як соціальної системи: *суспільство – це об'єднання людей, які мають єдину територію, історію та культуру, сукупність стійких взаємозв'язків та взаємодій, що складаються між людьми в процесі їхньої практично-господарської діяльності та соціального життя.*

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать: спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою; цілісність і сталість (єдине ціле); здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми; автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Едуард-Альберт Шілл суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям: існування його як елемента більшої системи; ідентифікація з певною територією; наявність власної назви та історії; укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства); поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства; існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда; єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності. Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у

з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку.

На думку американського соціолога Алвіна Тоффлера, структуру суспільства визначають такі компоненти:

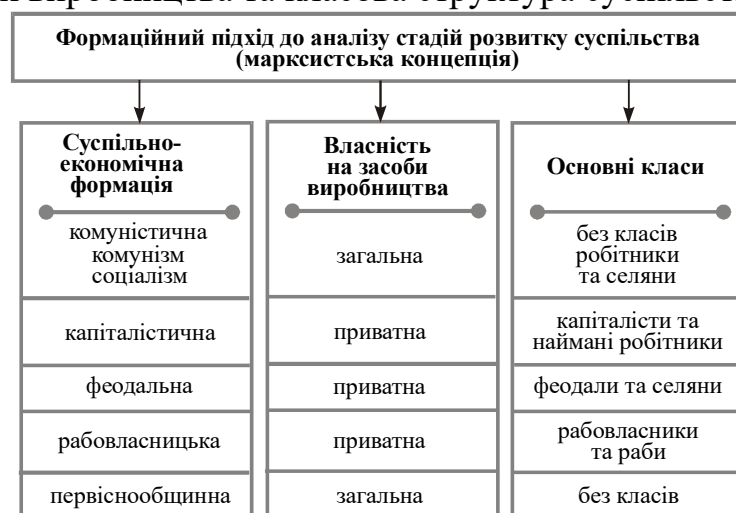
- 1) техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);
- 2) соціосфера (різні соціальні інститути);
- 3) біосфера;
- 4) сфера влади (формальні й неформальні інститути політики);
- 5) іносфера (системи інформації та соціальної комунікації);
- 6) психосфера (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні. А саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Існує й цілком протилежна точка зору на цю проблему. Наприклад, Т. Манн вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство», позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує й рівнів чи підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення, взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади – ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

Що стосується стадій розвитку суспільства, то тут існують та використовуються два основних підходи:

1. *Формаційний підхід*, у якому основними характеристиками стадій є власність на засоби виробництва та класова структура суспільства.

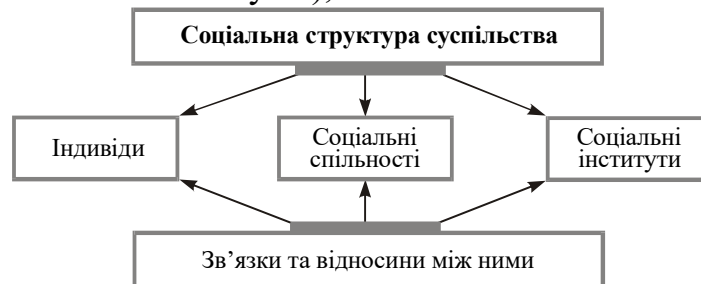

2. *Загальноцивілізаційний* – у якому використовується ціла низка характеристик: ключова сфера економіки; організаційно-технічні характеристики економіки, основи розвитку, провідні соціальні групи та ін.

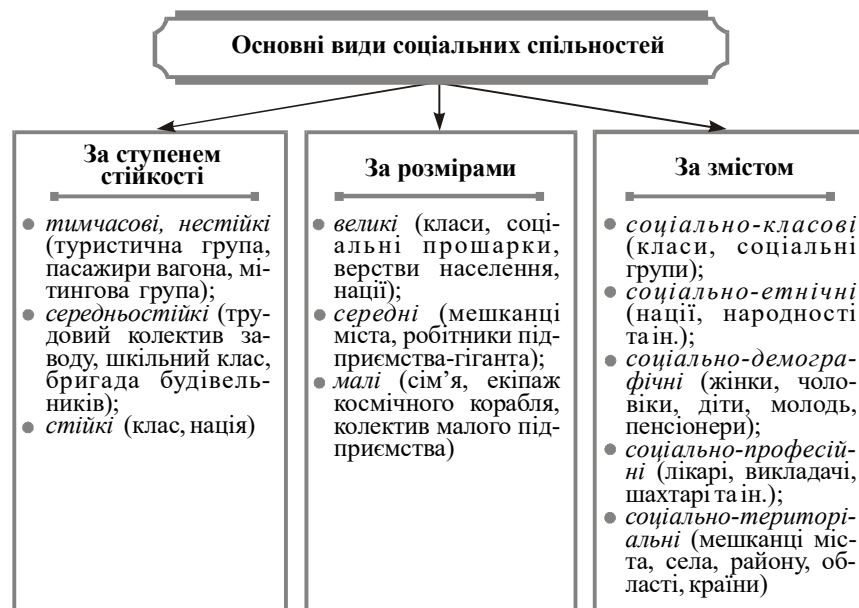
Основні ознаки та відмінності	Стадії суспільного розвитку		
	Доіндустріальне суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Період виникнення	6 тис. років тому	250 років тому	Остання чверть XX ст.
Ключова сфера економіки	Сільське господарство	Промисловість	Сфера послуг (насамперед наука та освіта)
Організаційно-технічні характеристики економіки	Малопродуктивне натуральне господарство на базі ручної праці та примітивної техніки	Масове товарне виробництво на основі суспільного поділу праці та машинних технологій	Високорозвинута ринкова економіка, ефективне використання НТР, інформаційних технологій
Основи розвитку	Традиції	Поступовий НТП, дух підприємництва, конкуренції, свободи та демократії	Бурхлива НТР, теоретична поінформованість, компетентність та професіоналізм, зріла демократія
Провідну роль відіграють	Церква та армія	Промислово-фінансові корпорації	Університети (як центри наукових знань)
Провідні соціальні групи	Священники та феодала	Бізнесмени	Науково-технічні спеціалісти

2. Соціальна структура суспільства та її основні компоненти. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність

Суспільство як соціальна система характеризується різноманітними, багатогранними людськими відносинами та певним внутрішнім устроєм. Соціальна структура суспільства – це сукупність його елементів (індивідів, соціальних спільностей та інститутів), взаємозв'язок між ними.

Соціальні спільності – це групи людей, об'єднаних якими-небудь спільними ознаками, спільними інтересами, цінностями, спільними справами, спільною діяльністю тощо. Існують певні види соціальних спільностей, що характеризуються кількісними та якісними особливостями.

Соціальні спільності можуть бути формальними, тобто організаційно закріпленими правовим актом, або неформальними, тобто такими, які виникають та функціонують самоорганізовано, спонтанно.

Важливим елементом соціальної структури суспільства виступають *соціальні інститути* як історично сформовані, стійкі, формальні та неформальні правила, норми, настанови, що регулюють різноманітні сфери людської діяльності та організовують людей у систему ролей та статусів, які утворюють соціальну систему. Взаємозв'язки та взаємодії елементів соціальної структури організовуються та регулюються якраз соціальними інститутами. Існує чотири основні групи соціальних інститутів, кожна з яких, як і кожен соціальний інститут, виконує свої функції.

Соціальні інститути не існують ізольовано один від одного, вони тісно взаємопов'язані змістовно та функціонально, наприклад, соціально-політичний інститут *держави* діє не тільки у «своїй» політичній сфері, а й в усіх інших царинах суспільства: регулює економічну, господарсько-виробничу діяльність, забезпечує духовно-культурний розвиток, регулює сімейні стосунки тощо. А інститут сім'ї (як основна первинна соціальна спільність суспільства) існує та функціонує на перехрещенні всіх інших соціальних інститутів (власності, зарплатні, армії, освіти, виховання та ін.).

В аналізі соціальної структури суспільства та її елементів використовують два основних підходи: *класовий* та *стратифікаційний*.

Класовий підхід забезпечує всебічний аналіз в основному соціальних

класів, як найстійкіших форм соціальних спільностей, причому серед головних характеристик класів виокремлюються та піддаються аналізу лише три:

- Ставлення до власності на засоби виробництва.
- Участь у розподілі матеріальних та культурних благ.
- Місце і роль в організації та управлінні суспільством.

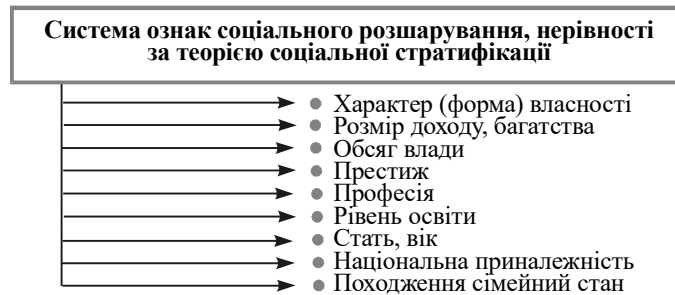
Найбільш детальний аналіз соціальних класів здійснив К. Маркс ще в середині XIX століття. Він всебічно проаналізував становище в суспільстві кожного окремого класу, показав складну схему суспільних відносин; перехідних ступенів від одного класу до іншого. Але практично К. Маркс виокремив тільки два основних соціальних класи: *клас капіталістів* (буржуазії), який володіє засобами виробництва, організує його та управляє ним, привласнюючи результати чужої праці, і *клас пролетарів*, який, не володіючи власністю на засоби виробництва та будучи змушений продавати свою здатність працювати капіталістам, пригноблюється ними. Вихід з такого несправедливого становища К. Маркс вбачав тільки в соціалістичній революції, яка єдино здатна зруйнувати диктатуру буржуазії та утвердити диктатуру пролетаріату. Тому він абсолютизував класову боротьбу, насильство та диктатуру певного класу, насамперед – пролетаріату. В цьому – його категорична помилка.

Не можна, однак, ігнорувати класовий підхід при аналізі соціальної структури суспільства, оскільки, по-перше, у класових теоріях містяться фундаментальні наукові положення, а по-друге, соціально-класова структура як сукупність соціальних класів, певних їхніх зв'язків та відносин становить основу всіх елементів та відносин соціальної структури суспільства. *Соціальні класи* – це великі соціальні спільності людей, які розрізняються за їхнім місцем в історично зумовленій системі суспільного виробництва, за їхнім відношенням до засобів праці, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а отже, за способами одержання та розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають.

Реально соціальна структура суспільства складається не тільки з класів, а й з великої кількості соціальних спільностей націй: верств, соціальних груп, прошарків, каст та ін.

Соціологи, аналізуючи нерівність, говорять про існування *соціальної стратифікації*, під якою розуміють структурування нерівностей між різними соціальними спільностями, верствами, прошарками та групами людей. Засновниками сучасної теорії соціальної стратифікації були *М. Вебер, П. Сорокін та інші* соціологи початку XX століття.

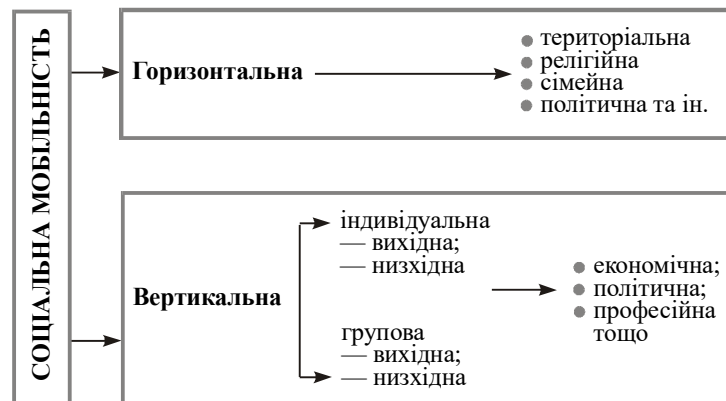
Пізніше теорію соціальної стратифікації, зокрема *теорію соціального статусу*, розвинули англійський соціолог Генрі Дейм, американські соціологи *Роберт Лінтон, Рольф Тернер* та інші. Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) – це поняття, що визначає, по-перше, структуру (розшарування) суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування, тобто нерівності.

Теорія соціальної стратифікації не ігнорує класовий підхід, навпаки, дає можливість більш чітко з'ясувати зміст і саму суть поняття класу, що відображає економічні відмінності між людьми. Але теорія соціальної стратифікації значно розширює характеристики місця, ролі, статусу та можливостей кожної соціальної групи, навіть індивіда, пояснюючи поняття статусу залежно від престижу індивіда в суспільстві.

Просування індивіда на позиції з більш високим престижем, прибутком та владою залежить від його соціальної мобільності, поняття якої було введене соціологом **П. Сорокіним**, а потім широко застосовувалось у працях інших дослідників.

Соціальна мобільність – це переміщення людей у суспільстві з одних соціальних верств, прошарків в інші, а також просування їх на позиції з вищим або нижчим, залежно від їхніх власних якостей та соціальних умов, статусом. Засновник теорії соціальної мобільності П. Сорокін виділяє два типи соціальної мобільності – горизонтальну та вертикальну.

Горизонтальна мобільність – це переміщення індивіда або соціальної групи від однієї соціальної позиції до іншої, що лежать на такому самому рівні, тобто без зміни соціального статусу.

Вертикальна мобільність – це сукупність взаємодій, що сприяє переходу індивіда або соціальної групи з однієї соціальної верстви, соціального статусу на більш високий, або більш низький рівень.

Таким чином, теорія соціальної стратифікації забезпечує всебічний аналіз соціальної структури, всіх її елементів, починаючи з індивіда й закінчуючи великими соціальними групами.

3. Соціальна структура українського суспільства та тенденції її розвитку

Трансформація українського суспільства, що розпочалася з 90-х років, характеризується передусім формуванням найрізноманітніших форм власності: приватної, акціонерної, кооперативної, концесійної, змішаної тощо. І за кожною формою власності стоїть людина та певна соціальна спільність, які по-своєму сприймають соціальну реальність, по-своєму будують та здійснюють взаємодії, самоорганізуються, самоуправляються, залишаючись у системі державного регулювання та управління.

У зв'язку з цим сучасна соціальна структура українського суспільства є дуже складною, її формування триває, але і сьогодні можна виокремити та визначити основні її елементи.

На схемі відображено ті соціальні групи, що вже, в основному, сформувалися, але поглиблення диференціації українського суспільства виявляється дедалі більше, можна простежити й певні тенденції. По-перше, значно скорочується частка робітників промислових підприємств у соціальній структурі. Прогноз на початок ХХІ ст. показує, що 50 % робітників залишають сферу матеріального виробництва та поповняють ряди працівників сфери послуг, науки та освіти. По-друге, посилюється диференціація робітничого класу, значною стає частка представників нових соціальних спеціальностей, зростає роль їх у суспільному виробництві, поглиблюється розшарування робітників за ознаками професійності. По-третє, зростає чисельність робітничого класу, що за змістом праці, за рівнем загальної професійності не поступається інженерно-технічній інтелігенції. По-четверте, має місце подальше підвищення освітнього рівня та професійної кваліфікації робітників. По-п'яте, формуються нові класи – велика, середня та дрібна буржуазія, але ця тенденція ще не виявляється у повному обсязі.

Помітні зміни відбуваються в соціальній структурі селянства. По-перше, значно зменшується чисельність зайнятих безпосередньо продуктивною працею в полі й на фермах. По-друге, зростає чисельність зайнятих переробкою сільськогосподарської продукції та сировини. По-третє, збільшується чисельність зайнятих у сфері обслуговування на селі та на сезонних роботах. По-четверте, спостерігається поступове зростання авторитету й ролі кваліфікованої землеробської праці. По-п'яте, поширюється маргіналізація

суспільства, багато селян залишають землю, однак чимало й тих, хто залишає місто та повертається до землі, в село.

Процеси маргіналізації відбиваються ще в одній тенденції – формуванні середнього класу. *Середній клас* – це насамперед високопродуктивні й широкоінформовані, ініціативні та заповзятливі працівники. Саме інформаційно-інноваційний тип особи стає суб'єктом технічної модернізації та політичної демократизації. Тому представники середнього класу добре заробляють, володіють необхідним обсягом благ, задоволені працею, беруть активну участь в управлінні, сміливо дивляться у завтрашній день.

За останніми даними, в Україні середній клас ще не сформований, малочисельний, охоплює близько 20 % населення. Однак дехто з учених твердить, що середні верстви населення уже «становлять хребет українського суспільства». Реально ж середній клас в Україні тільки формується, а тому й соціальна структура українського суспільства перебуває на етапі становлення, вона нестійка, недосконала, отже, й суспільство не можна вважати досить стабільним.